

Joden van Leeuwarden

© 2020 Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 521, 693

ISBN 978 90 232 5723 3

Eerste druk 1974

Herziene tweede druk 2020

Met een nieuw voorwoord van Rabbijn E. van Voolen, een aanvullend hoofdstuk van Chaim Caran over de vroegste en de meest recente geschiedenis, een bijdrage van J.F. van Agt over 'De synagogen in Leeuwarden en elders in Friesland', en een namenindex.

Ofschoon iedere poging is ondernomen om volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met hem op te nemen.

Auteur: H. Beem, herziening door C. Caran
Eindredactie: Marita Weener
Grafische verzorging: Richard Bos
Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen
Druk: Drukkerij Van Gorcum, Raalte

 MET TROTS
GEPRODUCEERD
IN NEDERLAND

H. Beem

Joden van Leeuwarden

Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum

aan mijn Vrouw

Inhoud

Voorwoord tweede druk	8
Ter inleiding	12
Voorwoord eerste druk	13
1 Geschiedenis. De oudste periode	14
2 De Joden en de Overheid	21
3 Verdere groei	34
4 Bestuur en Organisatie	38
5 Financiën	47
6 Armwezen	50
7 Ambtenaren	54
8 Kasjroet	61
9 Onderwijs, taal, cultuur	63
10 Herkomst en Beroepen	70
11 Gilden en Burgerboek	72
12 Geschiedenis (vervolg)	79
13 Contacten met andere Joodse groepen	82
14 Van Hebreeuwse natie naar Nederlands/Israëlitisch Kerkgenootschap	85
15 Een nieuwe synagoge	96
16 Aanpassing	100
17 De regeringsjaren van koning Lodewijk Napoleon	104
18 Onder Napoleon	107
19 Van 1814 - 1850 overgang. Nieuwe organisatie	115
20 De nieuwe verhouding tot de stedelijke overheid	124
21 Financiën en Armenzorg	126
22 Onderwijs	134
23 Synagoge en eredienst	137
24 Ambtenaren (vervolg)	139
25 Bakkers en slaggers	141
26 Cultuur en taal	144
27 Geschiedenis (vervolg)	148
28 Begraafplaatsen	151
29 Contacten met andere Joodse groepen (vervolg)	153
30 Van 1850 tot 1940. Verdere integratie	156
31 Onderwijs (vervolg)	160
32 Financiën en Armwezen (vervolg)	163
33 Mannen van betekenis	166
34 Synagoge en eredienst (vervolg)	178
35 Beroepen	181
36 Het verenigingsleven	183
37 Verdere integratie en voortschrijdende assimilatie	184

38	Het Vaderland en het 'Land der Vaderen'	190
39	Geschiedenis (vervolg)	193
40	Oorlog	204
41	Flitsen uit de notulen van de kerkeraad I, 1940-'41	209
42	Het onderwijs tijdens de oorlog	212
43	De Joodse Raad	214
44	Isolatie	218
45	De wetsrollen gered	220
46	Flitsen uit de notulen van de kerkeraad II, 1942	222
47	Na de isolatie de deportatie	224
48	Van vallen naar opstaan	234
49	Over de vroegste en meer recente geschiedenis	246
50	De synagogen in Leeuwarden en elders in Friesland	261
	Bibliografie	284
	Bijlagen I-IX	288
	Noten	309
	Index	327

GESCHIEDENIS. DE OUDSTE PERIODE

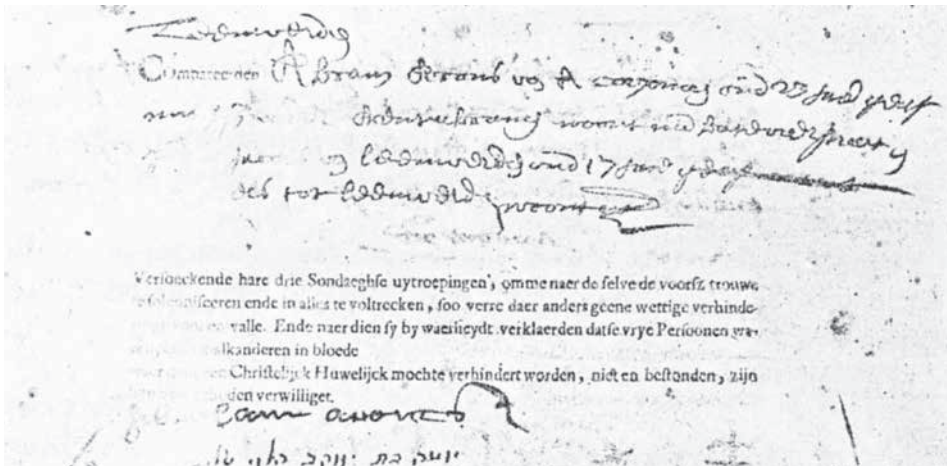
In 1645 beval het Provinciaal bestuur 'dat nopens de Joden binnen den landschappe van Frieslandt narigten omtrent hunne komst, hun aantal en hunne namen moesten worden ingewonnen, waartoe lijsten moesten worden opgemaect'.

Eekhoff vermeldt dit, enigszins afwijkend geformuleerd, in zijn *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*.¹ De *Leeuwarder Courant* van 5 augustus 1916 herhaalt dit in de hier geciteerde vorm, die blijkbaar aan een originele bron ontleend is. De schrijver in de *Leeuwarder Courant* voegt hier nog aan toe: 'Zoo kwamen in 1644 en '45 eenige gezinnen uit Holland te Leeuwarden, die er stilzwijgend werden geduld. De fanatickeste Calvinisten trokken, als naar gewoonte, tegen hen van leer, maar veel succes hadden ze niet'.²

Voor de eerste namen van Joden uit Leeuwarden zijn wij op officiële bescheiden uit Amsterdam aangewezen. De eerste, voor zover tot nu toe bekend, is Isaac Jochems, die in 1651 ervan beschuldigd werd dat hij zich in Amsterdam aan diefstal zou hebben schuldig gemaakt.³

Op 11 januari 1669 ondertrouwden te Amsterdam Abraham Arons, aldaar, koopman, oud 23 jaar, geassisteerd door zijn vader Arent Abrams, wonende in de Batavierstraat, en Judith Jacobs van Leeuwarden, oud 17 jaar, geassisteerd door haar ouders, wonende te Leeuwarden. De bruidegom tekende in Duitse schrijffletters, de bruid in Hebreeuwse letters met: Judik, dochter van Jokew halevi.⁴ Ze trouwden op 10 maart 1669.

Ondertrouwakte van Abram Arons te Amsterdam en Judik Jacobs van Leeuwarden op 11 januari 1669, met Hebr. ondertekening van de bruid - Judik dochter van Jokew (=Jacob) halevi.

Het stedelijk archief van Leeuwarden vermeldt voor het eerst een joodse inwoner in het jaar 1670. Bij resolutie van 22 juli van dat jaar werd 'aan Jacob de Jode met zijn familie ende een neeff van Collum de leedige plaats agter de flits geconsenteert tot begraffenis des jaarlijks betalende 5 ggls tot revocatie'. (Dit was een stukje grond tegen de wal in de Boterhoek.⁵)

Dat deze Jacob de Jode dezelfde is als Jacob, de vader van Judith Jacobs, mogen we wel aannemen. Denkkelijk woonde de neef in Kollum. Er woonden omstreeks die tijd wel meer joden in kleinere plaatsen in Friesland.⁶ Mogelijk is deze 'neeff van Collum' dezelfde als Aron Joode die in 1697 in het speciekohier van Kollumerland voorkomt,⁷ of Wolf Davids die in 1693 in Kollum woonde.

Meermalen begint de controleerbare geschiedenis van een Joodse gemeente met het verwerven van een begraafplaats, hetzij door een particulier, hetzij door een groep. Godsdienstoefeningen, als ze al plaatsvonden, beperkten zich aanvankelijk tot min of meer verdeckte bijeenkomsten in een kamer van een particuliere woning bij één der Joodse ingezetenen en alleen wanneer dit, zoals wel voorkwam, tot een conflict leidde, intern dan wel met de omgeving, dringen ze tot de officiële stukken door. Maar voor het verkrijgen van een begraafplaats was contact met de autoriteiten nodig. De Joden begroeven uiteraard niet in de kerken of op de daarbij behorende kerkhoven. Vandaar dat zij tot dit doel een apart stuk grond trachtten te verkrijgen, dat hun in de steden dan vaak op de stadswal werd aangewezen.

In 1677 werd in Leeuwarden een huwelijk volgens de Joodse voorschriften gesloten. Ook ditmaal weten wij dit via een akte in Amsterdam. Op 16 siwan 5437, zijnde 19 april 1677, trouwde Abraham Salomons Cohen te Leeuwarden met Beeltie Jacobs, dochter van Jacob Philips, aldaar. In een notariële akte van 24 april 1679 getuigde namelijk 'rabbi Meyer Stern, predicant van de Hoogduytsche Joodsche natie' te Amsterdam ten verzoeke van Jacob Philips en ten overstaan van notaris Dirck van der Groe, aldaar, 'dat hij de voorsz. insinuants dochter binnen Leeuwarden heeft getrouwt ende dat er ook een ketuba⁸ volgens de Joodsche wetten is gemaakt'.

Het is zeer gewoon dat men in Joodse kring een Joodse naam voerde en naar buiten een andere. Jokew halevi is wel dezelfde als Jacob Philips en dat de omgeving hem kende als Jacob de Jode is ook al niets bijzonders.

Het betrof hier wederom een huwelijk van zijn dochter. Hij moet een man van zeker aanzien geweest zijn, want Meyer Stern, die hiervoor blijkbaar de speciale reis naar Leeuwarden maakte, was van 1675 tot 1679⁹ opperrabbijn bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam. Trouwens, het toestaan van een begraafplaats door de magistraat wijst in dezelfde richting. Het waren niet de armste Joden die voor een dergelijke gunst in aanmerking kwamen. Of er toen reeds van een gemeente kon worden gesproken is zeer de vraag. Maar omstreeks 1700 bestond er toch reeds een kleine gemeenschap die gemeenschappelijke godsdienstoefeningen hield en moet er dus een minjan¹⁰ geweest zijn.

OVER DE VROEGSTE EN MEER RECENTE GESCHIEDENIS

Door Chaim Caran¹

Op 14 juni 1980, zes jaar na het verschijnen van Beems boek *De Joden van Leeuwarden*, nam de Joodse Gemeente een nieuwe, kleine synagoge in gebruik in de Slotmakersstraat, die nog een verbinding binnendoor heeft met de oude synagoge. De 'heilige arke' is afkomstig uit de voormalige synagoge van Gorredijk.

De oude synagoge werd verkocht aan de gemeente Leeuwarden voor het symbolische bedrag van f 1,-² en is sindsdien in gebruik voor meer profane doeleinden³. Bij bijzondere gelegenheden kan de Joodse gemeente er echter nog gebruik van maken. Zo werd er in 2005 onder grote belangstelling de herdenking van het 200-jarig bestaan van deze synagoge gevierd.

Ook vonden er meerdere vieringen van de Yom Ha'atsmaoet (Onafhankelijkheidsdag van Israël) plaats. In 1987 werd het 'Joods monument'⁴, ter nagedachtenis aan de weggevaagde Joodse gemeenschap, in de naar de laatste opperrabbin vernoemde

De synagoge tijdens de viering van het 200-jarig bestaan 22 mei 2005. (Foto Bob Drilisma)

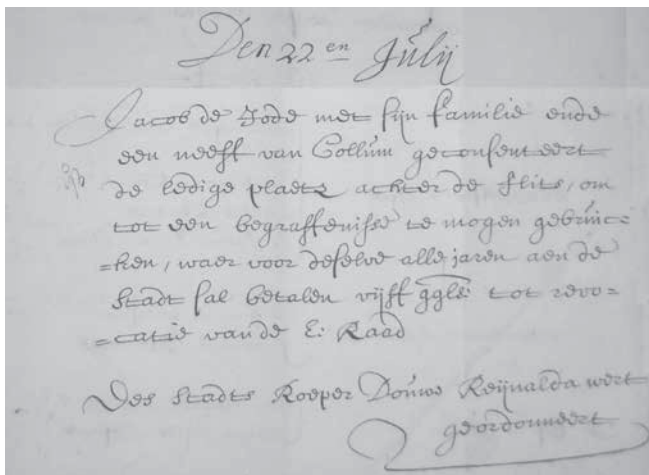
Links: tentoonstelling Drie eeuwen Joods leven in Friesland. (Foto Bob Drilmsa)
 Rechts: het Joods monument Leeuwarden. (Foto C. Caran)

Levissonstraat onthuld. In 1994 verscheen van de hand van Ype Schaaf een boek over Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog waarin een hoofdstuk 'Het Joodse Drama'.⁵ Deze schrijver publiceerde al eerder over het vooroorlogse Joodse leven in de Leeuwarder binnenstad.⁶ In 1995 vond een succesvolle tentoonstelling plaats bij Tresoar met als thema 'Drie eeuwen Joods leven in Friesland'. In samenhang met de tentoonstelling verschenen diverse publicaties.⁷

In hetzelfde jaar kwam in het Leeuwarder Verzetsmuseum een namenwand tot stand met de namen van de 602 uit Leeuwarden gedeporteerde en vermoorde Joden.⁸ Op 7 november 1991 werd de Fuks Bibliotheek in Hebraïca en Judaïca geopend als semizelfstandige afdeling van de Provinciale of Buma Bibliotheek, thans onderdeel van Tresoar. Deze bevat boeken, manuscripten en documenten afkomstig uit de voormalige Universiteit van Franeker in bezit van de Provinciale bibliotheek en boeken geschonken door de Amsterdamse historici Leo Fuks en zijn vrouw Rena Fuks-Mansfeld.⁹ Ter gelegenheid van 50 jaar bevrijding in 1995 verscheen een herdruk van P. Wijbenga's 3-delige *Bezettingstijd in Friesland* met hoofdstukken over de Joden in Friesland, Hulp aan, Zorg voor, en Jacht op de Joden en een hoofdstuk over de zogenoemde 'Bewarers'.¹⁰ In 2006 verscheen een groot artikel¹¹ over Andries de Metz, die het ministerie van Economische Zaken heldhaftig verdedigde in de meidagen van 1940 en Leeuwardens eerste oorlogsslachtoffer was (zie hoofdstuk 40). Sinds 2008 wordt er tweejaarlijks een Jiddisch festival gehouden in Leeuwarden, in latere jaren onder de naam 'Jofel'.¹² In 2010 vond een bijzondere reünie plaats van

de nakomelingen van rabbijn Samuel Meijer Isaacs bij diens woonhuis in de Kleine Kerkstraat. Deze rabbijn wijdde in New York maar liefst 47 synagoges in en was van grote invloed op het vroege Amerikaanse Jodendom.¹³ Tevens vond dat jaar voor het eerst een Limoed-studiedag plaats in het Fries Historisch en Letterkundig Centrum op de Boterhoek. Het 'Sefer Zichronot', het kroniekboek van de Joodse gemeente, begonnen in 1754, staat inmiddels op de website van Tresoar en de artikelenserie 'Vijftien jaar Joods Leven in Leeuwarden 1930-1945' van Fenno L. Schoustra, verschenen destijds in diens 't *Kleine Krantsje*¹⁴, kwam op de website van het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL). Aan een database van de Joodse Gemeenschap sinds de invoering van de Burgerlijke Stand in 1811 wordt gewerkt door Halbe Hageman en ook in de Noordelijke Database op de website van Akevoth¹⁵ zijn al veel data van deze gemeenschap te vinden, vooral dankzij het speurwerk van Dini Hansma in Salt Lake City, USA. In 2015 verscheen het boek *Leeuwarden 40|45* met een hoofdstuk over Joods Leeuwarden.¹⁶ Omstreeks 2017 werd een film gevonden van het vooroorlogse huwelijk van het echtpaar Boers-Dwinger, met prachtige beelden van vooroorlogs Joods Leeuwarden. De film werd uitgezonden op de televisie en leidde tot een boek.¹⁷ Ook doet Leeuwarden mee aan het project 'Joodse Huizen', waarbij verteld wordt over de vroegere bewoners. In 2018 werd begonnen met het opknappen van de begraafplaats. In 2020 zal het 350 jaar geleden zijn dat de oudste Joodse begraafplaats aan de Boterhoek (nu een binnenplaats van Tresoar) gesticht werd. Een goede reden om weer eens bij die oudste geschiedenis van de Joodse gemeente stil te staan in deze heruitgave van het boek van dhr. H. Beem. Door digitalisatie van archiefbestanden, databases met bevolkingsoverzichten en de bereikbaarheid hiervan via het internet zijn sinds 1974 de mogelijkheden tot onderzoek sterk toegenomen. Voor de oudste geschiedenis van de Joden in Leeuwarden en Friesland kwamen hierdoor interessante nieuwe gegevens boven water, die een extra hoofdstuk voor Beems boek rechtvaardigen. Aanleiding voor nader onderzoek was de vondst in het Center for Research

Resolutieboek Leeuwarden 22 juli 1670. (HCL)

DE SYNAGOGEN IN LEEUWARDEN EN ELDERS IN FRIESLAND

Door J.F. van Agt

In Leeuwarden werden al voor het jaar 1686 regelmatig sjoeldiensten gehouden, waarbij chazzan Rabbi Uri Feiwesj ben Jacob Halevy vooring. Toen men in het jaar 5470 (1710) een memorboek ging aanleggen, was hij al overleden en zijn naam werd in dit gedachtenisboek opgetekend, evenals die van een vrome vrouw die dagelijks de lichten in sjoel had verzorgd. Maar waar deze sjoeldiensten plaatsvonden, is niet bekend.¹

Een minder vreedig tafereel wordt opgeroepen door een processtuk uit 1724:² Toen de veertienjarige Joseph Elias op vrijdagavond 31 oktober 1723 hij het ingaan van de Sjabbat in de synagoge enige kaarsen had willen opsteken, was hem dit door Aaron Levi verboden onder het dreigement 'dat hij hem dan van de trappen zoude nederstooten'. En dit laatste bewijst, dat de vergaderplaats zich toen op een bovenverdieping bevond. Maar of dit nog steeds dezelfde lokaliteit was, is niet meer na te gaan.

Synagoge achter de westelijke bouwstrook van de Voorstreek

Een veel duidelijker beeld van de situatie in een volgend stadium verschaft ons de brief die rabbijn R. Jacob Emmerich tussen 1730 en 1735 stuurde naar R. Jacob Emden.³ 'Onze sjoel', zo schreef hij, 'is te klein geworden om allen te bevatten. Men kan haar alleen vergroten naar de oostzijde. Maar aan die kant is een vruchtboom geplant. Die moet men dus omhakken als men de sjoel wil vergroten. Daarom moge onze leraar beslissen of er wat op gevonden kan worden, te veroorloven, een vruchtboom om te hakken terwille van de uitbreiding van een sjoel. Ik moge u er op attent maken, dat onze sjoel van een niet-jood voor een periode van negen jaar gehuurd is. Deze heeft toegestaan zijn boom om te hakken.' De vruchtboom moest als voortbrenger van voedsel volgens de joodse traditie gespaard blijven en verdere uitbreidingsmogelijkheden ontbraken door de situatie van het gebouw dat als sjoel dienst deed. Dit stond namelijk aan het einde van een tuin 'achter het huis K, 13, bij de Amelandspijp, aan de Oude Ee', zoals Eekhoff op gezag van stadsarchitect Gerrit van der Wielen schreef, dat wil zeggen *achter de westelijke bouwstrook van de Voorstreek bij het pand nr. 63*.⁴ De situatie is nog goed herkenbaar op het oudste kadastrale minuutplan (na 1832), waar het betreffende langgerekte perceel de nummers 185 en 185a draagt. Op het westelijke uiteinde daarvan staat een gebouw aangegeven dat via een gang vanuit de

Sacramentstraat bereikbaar moet zijn geweest (afb. 50.1). Uitbreiding naar de kant van die gang was niet mogelijk en evenmin in zijwaartse richting. Alleen naar het oosten zou het gekund hebben, wanneer daar in de tuin niet die vruchtboom gestaan zou hebben.

Achterhuis aan de Sacramentstraat tussen 1745 en 1747 tot synagoge ingericht

Dat het ruimtegebrek nijpend was, is begrijpelijk gezien het zielental in de kehilla, dat in 1754 al tot 140 was aangewassen.⁵ Het sjoeltje achter de Voorstreek werd dan ook kort voor het midden van de eeuw vervangen door een synagoge met meer plaatsruimte aan de Sacramentstraat. En over de aard van deze lokaliteit valt het een en ander af te leiden uit een aantal koopcontracten.

Op 11 december 1744⁶ kopen Abraham Levi en David Jacobs 'als opsienders van de Joodsche gemeente' namelijk van Fetske Caspers, weduwe van de stadstamboer Hendrik Janse Jacobus Poot, 'twee onder en twee bovenkamers met de grote tuyne en ledige plaats daarnevens staande in de Sacramentstraat', die door Wopke Douwes en 'meer andere' worden bewoond maar op 12 mei 1745 leeg moeten worden opgeleverd. Zij zijn bezwaard met twee derdeparten grondpacht, hebben aan de oostkant de binnenplaats en aan de noordkant, de straatzijde, de weduwe De Graaff. Een onder- en een bovenkamer, door Hendrik Sickes aangekocht, zullen alleen het recht behouden

'aan 't gebruik van de regenwatersbak en secreet sonder eenigh wijder Regt aan de plaats te reserveren'. En zo kreeg de kehilla in 1745 de beschikking over *twee achterhuizen, elk met een onder- en een bovenkamer, en daarnaast aan de oostkant een binnenplaats*. Bovendien blijkt uit het contract duidelijk dat beide achterhuizen bewoond waren.⁷

Twee jaar later is de sjoel in gebruik, want de nieuwbenoemde rabbijn Nachman Levi is dan, zoals uit een processtuk van 1747⁸ blijkt, gehuisvest 'in de Zakramentstraat

Afb. 50.1: Situatie van de Leeuwarder sjoel van 1805 naar het oudste kadastrale minuutplan, de vergroting van 1865 aangegeven met een gebroken lijn. Zwaar gearceerd is bij benadering de ligging aangeduid van het achterhuis, dat in of na 1745 tot sjoel was verbouwd, en van het voorhuis, dat tussen 1787 en 1791 voor uitbreiding van de sjoel was gebruikt. Omlind zijn verder de drie percelen aan de Slotmakerstraat, aangekocht in 1802-'03. In zwart is de plaats aangegeven van de sjoel voor 1745. Noorden links. (Tekening H.W. van der Voet)

in een wooning aan de Joodsche synagoge', en wel, naar wij mogen aannemen, in het westelijke achterhuis. *De sjoel was ingericht in het oostelijke achterhuis naast de binnenplaats* (afb. 50.1). Dat wordt bevestigd door een mededeling in de *Tegenwoordige Staat*,⁹ waarin sprake is van de synagoge, die zich bevindt 'op eene binnenplaats: dezelve is niet groot, beneden voorzien met banken voor de manspersoonen, en boven met eene kraak voor de vrouwen'. Kraak betekent in Friesland galerij in een kerk. Misschien was hier de bovenverdieping uitgebroken met behoud van een deel van de balklaag ervan voor een galerij, een methode die veel is toegepast bij huiskerken en kleine synagogen uit de eerste helft van de 17de eeuw in Amsterdam.¹⁰ Maar ook is het mogelijk dat een deel van de bovenverdieping in het belendende westelijke achterhuis als galerij was benut en met rasterwerk afgescheiden van de hoofdruimte in de sjoel. Een dergelijke oplossing werd bij verscheidene 18de-eeuwse synagogen in verbouwde huizen gekozen, onder meer bij de verbouwing van de Portugese synagoge in Maarssen, waarvan het bestek uit 1739 bekend is.¹¹ In Leeuwarden, waar de ruimte toch al krap bemeten moet zijn geweest voor de groeiende gemeente, zou het de meest praktische oplossing geweest kunnen zijn, ook al voor de vereiste afzonderlijke ingangen voor mannen en vrouwen.

Kaals sjtob (bestuurskamer) en mikwe (ritueel bad) aan de Nieuweburen

Voor een mikwe of ritueel bad was er geen plaats bij deze sjoel. Oorspronkelijk maakte men gebruik van particuliere mikwes tot daaraan een eind kwam in 1756. Toen huurde de kehilla, zo blijkt uit het Sefer Zichronot,¹² het mikwe bij Leib Polak voor de tijd van een jaar en de overige particuliere mikwes moesten worden dichtgeworpen. Daarna koopt de joodse gemeente van Duco Joursma het huis aan de *Nieuweburen*, waar 'es mikwe miekohol ist', met andere woorden, waar het bad van de gemeente is. En in dit huis wordt ook de bestuurskamer, het kaals sjtob, ingericht, waarvan de oudste vermelding uit het jaar 1761 stamt. Volgens Eekhoff werd hiervoor de bovenverdieping gebruikt, terwijl de benedenverdieping diende tot woning van de voorlezer, de chazzan, met daarachter het mikwe.¹³ Blijkens het Sefer Zichronot hadden de voogden van het Old-Burgerweeshuis in 1781 een lening van 2000 gulden verstrekt. In dat jaar is 'bei es besteden min beis miekohol [van het huis der gemeente] streichgelt' gegeven, wat wijst op een verbouwing of herbouw, mogelijk van het huis aan de Nieuweburen. Aan Van der Vlis werd 970 gulden betaald en ook vinden wij nog genoteerd 'an farben van der Vlis f 30-14', kennelijk in verband met schilderwerkzaamheden. Bij de bouw van een nieuwe sjoel in het begin van de 19de eeuw kon het mikwe worden overgebracht naar de Sacramentstraat.¹⁴ Later kwam het weer aan de Nieuweburen,¹⁵ totdat tijdens de vergroting van de sjoel in 1865 een nieuw badhuis werd gebouwd aan de Slotmakerstraat. De gevelsteen (afb. p. 43) van het huis Slotmakerstraat 18-20 met Lodewijk XVI-festoen dateert blijkens het opschrift קהל לעווארדן אשׂר יד ישראל לפק (gemeente Leeuwarden Heil u Israël) uit 5541 (1781), zodat hij afkomstig kan zijn van het in dat jaar verbouwde mikwe aan de Nieuweburen.